

Akıl

Akıl; kavrayış, zeka, idrak etme ve düşünme aletidir. Akıl, ruh gibi hakikati ve mahiyeti tam olarak anlaşılmayan ilahî bir sırdır.

Akıl, insanı zararlı şeylerden muhafaza için verilen bir cevher-i nurani ve bir burhan-ı Rabbanidir. Akıl, hak ve batılı, hayır ve şerri, kemâl ve noksanı, faydalıyı ve zararlıyı birbirinden tefrik edip insanı doğru yola sevk eden İlahî bir nur, Rabbânî bir mürşit ve manevi bir kuvvettir.

Akıl, ruhun müsteşarı ve sadrazamı hükmündedir. Akıl, eserden müessire intikale vesile olan bir idrak vesilesidir. Zira akıl, insanı göz ile görünen ve kâinat denilen şu müşahede alemindeki harika eserlerden, görünmeyen ve müessir-i hakiki olan Halık'ı kâinata götürür. Bir saadet anahtarı olan akıl, Cenab-ı Hakk'ın kainatta tecelli eden sonsuz azamet ve kudretini, rahmet ve inayetini, lütuf ve keremini müşahede eder. Zaten aklın en birinci ve en mühim vazifesi de budur.

Akıl, Cenab-ı Hakk'ın varlığını, birliğini ve yaratılış sırrını idrak ettiğinden, onun değerine paha biçilmez. Akıl, Cenab-ı Hakk'ın insanlığa bahşettiği en büyük ve en aziz bir lütfüdür. Cenab-ı Hak akla hitaben; *"İzzet ve celâlime yemin ederim ki, sevdiğilerimin arasında senin gibi birini yaratmadım."* buyurarak onun kadir ve kıymetini, şeref ve izzetini, ortaya koymuştur. Peygamber Efendimiz de (s.a.v)

"Cenab-ı Hak akıldan daha büyük bir nimet yaratmamıştır."

"Hiç kimse kendisini hidâyete götüren ya da tehlikeden alıkoyan akıldan daha faziletli bir özellik kazanmamıştır."¹

"Allah'ın ilk yarattığı mahluk akıldır. "

gibi hadis-i şerifleriyle bu nimetin ne kadar kıymetli olduğunu ifade etmiştir.

Evet akıl, Allah'ın insanlara ihsan ettiği nimetlerin en büyüğü ve en hayırlısıdır. İnsanın insanlığı akıl iledir. Zira, din de, dünya da onunla anlaşılır, dünyevi ve uhrevi saadet onunla kazanılır; bütün eşyanın mahiyet ve hakikati onunla idrak olunur ve inkişaf eder.

Bu kıymetinden dolayıdır ki, dinimizin korunmasını zaruri kıldığı değerlerden biri de akıldır. İslâm dini, en büyük nimetlerden biri olan akla zarar veren şarap ve rakı gibi içecekleri; afyon ve esrar gibi uyuşturucu maddeleri haram kılmıştır. Bu bakımdan, Cenab-ı Hakk'ın "*en mübarek, nuranî ve âlet-i tes'îd bir hediye-i hikmeti olan akıl*" [2](#) zararlılardan korumak için, marifet ve faziletle kuvvetlendirmek ve nurlandırmak lazımdır.

Zira akıl, hak ile batılı, hayır ve şerri, iyilik ve kötülüğü ancak vahiy sayesinde ayırabilir. Vahiy ve hikmetin tezgâhından geçmeyen hiçbir akıl makul ve isabetli karar veremez. İnsan, ancak ilahi kanunlara ittiba etmekle hatalardan emin olabilir ve aklını istikamete sevk eder.

Akıl, dinin temeli, ilim ve hikmetin de vesilesidir. Hayatın bedene nispeti ne ise, aklın ruha nispeti de odur.

Aklın dinde esas olduğunu anlatan şöyle bir temsil vardır:

"Cebrail (as.) Hazret-i Âdem babamıza taraf-ı İlahiden **akıl, haya ve din** olmak üzere üç hediye getirmiş ve "**Bunlardan birini tercih et!**" demiş. O da akılı tercih etmiş. Cebrail(a.s) din ve hayayı geri götürmek istemiş. Ancak onlar; "*Bizim akılla beraber olmamız yaradılışımızın gereğidir. O neredeyse biz oradayız.*" demişler."

Demek ki akıl; din, iffet, namus ve fazilet gibi güzel meziyetlerin esası ve temelidir.

İbni Abbâs'dan (r.a.) rivâyet edilen bir hadis-i şerifte Peygamber Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyururlar:

"Her şeyin bir âleti, bir hazırlık ve istidâdı var; müminin âleti akıldır. Her şeyin bir binitisi var; kişinin binitisi akıldır. Her şeyin bir direği var; dinin direği akıldır. Her kavmin bir dayanağı var; ibâdetin dayanağı akıldır. Her kavmi bir çağırana var; âbitleri ibâdete çağırana akıldır. Her tacirin bir sermayesi var; müçtehidlerin sermayesi akıldır. Her âilenin bir idarecisi var; siddıklar evinin bakıcısı akıldır. Her harabenin bir tamircisi var; ahireti imâr eden akıldır. Herkesin kendisini andıracak olan ardından bir geleni var; siddıkları andıracak olan akıldır. Her yolcunun bir çadırı var; müminin çadırı da akıldır."

Bazı ehl-i ilim, "**akıl, nefis ve zeka**" bir şeydir, yani, "*bedende tasarruf ve tedbir*

ciyetiyle nefis, eşyayı idrak etmesi yönüyle akıl, ilim ve idrake istidadı olması bakımından da zihin ve zekadır.” demişlerdir.

Akıl, “*kudretin gizli definelerini açacak bir anahtar külçesi*”⁴ dir. Nev-i beşer akıl sayesinde fevkalade bir iktidara, ilim ve terakkiye mazhar olmuştur. Nitekim ilim ve medeniyet sahasındaki terakkiler de manevîyat alemindeki inkişaf lar da akıl sayesinde meydana gelmiştir. İnsan kuvve-yi akliye sayesinde dünyayı kendine hadim ve hizmetkâr etmiş, nice garip ve acip eserler, kasırlar ve konaklar inşa etmiştir. Denizleri kara, karaları deniz haline getirmiş, denizlerin üstünde gemileri yüzdürmüştür. Bu istidadı sayesinde bir taraftan bulutların üstünde uçarken, bir yandan da deryaların en derinliklerine dalarak oradan inci, mercan, yakut ve zümrüt gibi mücevheratları çıkararak insanlığın istifadesine sunmuştur. Bir yandan dağları kendine yol yapıp, o dağların içinde bulunan nice madenleri çıkarmış, bir yandan da en vahşi ve kuvvetli hayvanları kendine hizmet ettirmiştir. Bütün bunlar aklın semeresidir. Demek ki akıl, beşeriyeti en yüksek ve mümtaz derecelere çıkararak ve onlara şan ve şeref kazandıran rabbani bir nurdur, mevhibe-i uzmadır ve en kıymetli nurani bir cevherdir.

Evet kâinat, insan aklının önüne serilmiş sonsuz hikmet ve tılsımlarla dolu ilahi bir kitap ve rabbani bir sergidir. İnsan esrar-ı kâinatı okuyan ve gizli defineleri açan en mükerrem bir mahluktur. Cenab-ı Hakk'ın insanın mahiyetine yerleştirdiği ve istidadına ektiği daneler akıl sayesinde neşvü nema bulur, semere verir ve marifet çiçekleri açar. İnsan, o akıl sayesinde en derin sırları keşfeder ve makulatin en yüksek tabakasına çıkar. Arz ve sema yapraklarını okuyarak, fikren cevelan eder.

Nitekim, akıl ve marifette en ileri, Cenab-ı Hakk'ı tanımada en mükemmel bir bahr-i kemalat, esmâ-i ilahiyenin en mükemmel aynası ve saltanat-ı ilâhiyenin en büyük dellalı, ilâhi esrarların membaı ve iki âlemin güneşi olan Hazret-i Peygamber (s.a.v) bütün mahlukatı okuyup yeryüzündeki dersini bitirdikten sonra, “*Zât-ı Ahmediyenin (A.S.M.) meratib-i kemalâta seyr ü sülûkünden ibaret*”⁵ olan miraç vasıtasıyla ferşten arşa yükseldi. Kâinatın en büyük hocası olan Allah Resulü (s.a.v) yedi kat semayı geçerek Sidret-ül Münteha ve Kab-ı Kavseyin, yani imkan ve vücut arası olan ilâhi visalın en mahrem bucağına erişti, cenneti ve cehennemi gördü, sonsuz sırlara vakıf oldu, oradaki harika eserleri ve nice âlemleri okudu ve zamandan ve mekândan münezzehe olan Cenab-ı Hakk'ı miraçtan baş gözü ile gördü. Bu husus Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmektedir:

“(Peygamberin) gözü şaşmadı ve sınırı aşmadı. Andolsun ki o, Rabbinin âyetlerinden en büyüğünü gördü.”⁶

Aman Yarabbi! Bu ne ulvi ve büyük bir makam. Beşer bunu anlamada aciz kalır. Bediüzzaman Hazretlerinin ifade ettiği gibi;

“Elbette o Zât-ı Muhammed-i Arabî Aleyhissalâtü Vesselâm, dua neticesi olarak öyle bir makam ve mertebededir ki, bütün ukûl toplansa bir akıl olsalar, o makamın hakikatını tamamıyla ihata edemezler.”⁷

Buna rağmen, Hz. Peygamber (s.a.v) o ulvi makamda, Allah'ın azameti karşısında acziyetini ifade eden, yerleri ve yedi kat semayı çınlatan, bütün semavat ehlini, melekleri ve ruhanileri lebbeyk dedirten şöyle muhteşem bir ezan okudu:

“Subhâneke maabednâke hakka ibâdetike yâ maruf” (Ey yaratılanların gerçek ma'bâdu! Seni bütün noksan sıfatlardan tenzih ederim ki, Seni hakkıyla tespih edemedim.)

“Subhâneke maarefnake hakkamarifetike ya maruf” (Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim. Ben seni tam bir marifetle bilemedim).

“Subhâneke mâabednâke hakka ibadetike yâ me'ruf” (Ey yaratılanların gerçek ma'bûdu! Seni bütün noksan sıfatlardan tenzih ederim ki, Seni hakkıyla tespih edemedim.)

“Subhâneke mâzekernâke hakka zikrike yâ mezkür” (Ey bütün yarattıkları tarafından zikredilip anılan! Seni bütün noksan sıfatlardan tenzih ederim ki, Seni hakkıyla zikredemedim.)

“Subhâneke mâşekernâke hakka şükrike yâmeşkür” (Ey bütün varlıkların Kendisine şükrettiği! Sen'i bütün noksan sıfatlardan tenzih ederim ki, Sana hakkıyla şükredemedim.)

Şunu da ifade edelim ki, Hz. Peygamber'e (s.a.v) risâlet vazifesi tevdi edilmeden önce de güneşler, yıldızlar, denizler ve ağaçlar Allah'ın varlığına ve birliğine birer ayna ve delil idiler. Ancak, o insanlar kendilerini de kâinattaki güneş gibi zahir olan o bedi ve garip delilleri de, okuyamadılar ve o eserlerin ne mana ifade ettiğini anlayamadılar. Okumak ve anlamak bir yana, kendileri gibi mahluk olan güneşe, ateşe, nehire, yıldıza, sığıra ve kendi elleri ile yaptıkları putlara taparak dalaletle saptılar. Bazı kimseler de teslis gibi batıl inanışlara sarak insana uluhiyet isnat ettiler. Peygamber Efendimiz (s.a.v) hem kâinattaki tekvini ayetlerle hem de Kur'an-ı Kerim'in ayetleri ile Cenab-ı Hakk'ı insanlara anlattı, tanıttı, sevdi ve sevdirdi, korktu ve korkuttu. O'nun emir ve yasaklarını tebliğ etti. Kâinatın ne mana ifade ettiğini, insanın neci olduğunu, nereden gelip nereye gittiğini izah etti. Kur'an vasıtasıyla cehalet bulutlarını dağıttı. Böylece zemin ve asuman O'nun nuru ile aydınlandı.

Hoca-i kâinat olan Allah Resûlü (s.a.v) Kelam-ı Rabbanî vasıtasıyla insanlık âlemine, imanın esaslarını, ubudiyetin esrarını, yaratılış sırrını ve hikmetin inceliklerini ders verdi. Cenab-ı Hakk'ın varlığına ve birliğine delil olan bütün afakî ve enfüsî deliller, Hz. Peygamberin (s.a.v) vesilesi ile okundu, onlardaki ulvî ve dakik sırlar O'nun ile anlaşıldı.

Kur'an-ı Kerim'i ve Hz. Peygamber'i (s.a.v) kendine rehber edinen bir mümin Cenab-ı Hakk'ı şöyle tanıır:

"Allah birdir, şeriki, nazîri, zıddı ve benzeri yoktur ve bu kainat O'nun mülküdür. Hakiki varlık O' dur. Allah, Evvel'dir, Ahirdir .Vahid'dir, Ehad'dir ve Samed'dir. O hiçbir şeye muhtaç değildir Her varlığın, her ihtiyacını bizzat O görür. O öyle bir Samed'dir ki, her şeyden müstağnidir. Her mahlûk, vücuda gelmesinde, hayatının devamında ve bütün hallerinde her an O'na muhtaçtır. Her şeyin mülk ve melekûtu O'nun kabza-i tasarrufundadır. Mahlukat ise her hususta O'nun dergâh-ı uluhuyyetinden istimdat etmeğe mecburdur."

*"Sâni-i âlem ve tegaddes Hazretleri mabud-u hakikidir. Cenab-ı Hakk'ın hayatı ezelî ve ebedîdir. İzzet ve azameti sermedidir. O'nun mebbe' ve müntehası yoktur. uluhiyet ve rububiyette dengi, eşi, misli, benzeri, şeriki, şebihî ve yardımcısı yoktur. **Hayy'**dir; uyumadan, yorulmadan, unutmadan ve tegayyürden münezzehtir."*

*"Cenab-ı Hak, zatında **Gayyum'**dur; yerlerin ve göklerin malik-i hakikisidir. Bizatihi kaimdir, daimdir. yerler ve gökler ise O'nunla kaimdir. Mütekebbirdir; büyüklüğünün nihayeti yoktur. Yani kudreti nihayetsizdir, ilmi nihayetsizdir, iradesi nihayetsizdir. O'nun izin olmadan hiçbir fert necat bulamaz, bir canlı başka bir canlıya müdahale edemez. O, Kadir'dir, her şeye gücü yeter, hayır ve şer O'nun yed-i kudretindedir. Menfaat ve zarar dest-i iradesindedir. **Azimdir**; canlı cansız her mahluk mutlak itaattedir. Malikül mülk ve melekuttur; izzet ve ceberrut sahibidir."*

"O Alim'dir. Öyle bir Alim'dir ki, ilmi ezelden ebede her şeyi kuşatmıştır, eşyanın mahiyetini bilir. Her an nice nice âlemleri götürüp başka nice yeni âlemleri getirir. Bir anda yazı kışa, kışı yaza çevirir. Yoğu var, varı yok eder. Yaratılan ve yaratılmayan her mevcut, semavat ve zemin, mazi ve müstakbel O'nun ilmine nispetle bir katre hükmündedir; ilminde bir nokta kadardır."

*"O **Aziz'**dir; izzetine paye yoktur. Kahr ve lütuf ancak O'na mahsustur. **Kerim'**dir; ikramları sonsuzdur."*

*"**Kahhardır, Halimdir ve Kadirdir.** Mağfiret edici ve günahları örtücüdür. O, yardım edici ve çok merhametlidir. O öyle bir Rahman'dır ki, rızka muhtaç her mahlukun rızkını verir, hesaba gelmez ihsanlarla onları perverde eder. O*

öyle bir Rahim'dir ki, şefkat ve merhameti nihayetsizdir. Mü'minleri lütuf ve keremi ile Cennet'e, kâfirleri de adaleti ile Cehennem'e koyacaktır. Gafur'dur; tevbe edenleri mağfiret eder, ne kadar günahkâr olurlarsa olsunlar dergâhına yönelenleri katiyen geri çevirmez, günahlarını bağışlar. Çünkü O, affetmeyi çok sever, affetmek O'nun şanıdır."

"Allah'ın vücûdu vâcibdir. Yâni, varlığı Zâtındandır; olmaması muhaldir. Cenâb-ı Hakk'ın bütün sıfatları sonsuz ve mutlakdır. Allah Kayyûm'dur. Yani, Zâtında kâimdir. Bütün mevcudat ise, O'nun kudretiyle, iradesiyle ve ilmiyle ayakta durmaktadırlar."

Allah, "Ma'bûdün bilhak" tır; ibadete lâıık ve müstehak ancak O'dur. Allah, zâtında mutlak kadir, mutlak ganidir.

O azizdir ve intikamı şediddir. Bütün hareket ve sükûn O'nun iradesiyledir. O bütün mahlukatın Halık'ıdır; yegane yaratıcıdır. Yerleri ve gökleri, yerlerde ve göklerde olan bütün mahlukatı, dünya ve ahreti, cennet ve cehennemi, mevt ve hayatı halk eden O'dur. Bütün varlıklar O'nun yaratmasıyla vücud sahasına çıkmışlardır. Bütün kemâl sıfatlarla muttasıf, kudreti nihayetsiz, ilmi muhît, iradesi mutlak olan Cenab-ı Hakk'ın zatında şeriki olmadığı gibi, fiil ve icraatında, tasarruf ve tedbirinde, terbiye ve idaresinde de şeriki yoktur. Arz ve semavatın ve onlardaki mahlûkatın yaratılmasında Allah'tan başka hiçbir varlığın tesiri yoktur.

Her şeyin Halık'ı ve Mâlik'i Allah'tır. Gök ve göktekiler, yer ve yerdekiler ancak O'nun irade ve kudretiyle, lütuf ve keremiyle yokluktan varlık sahasına gelmişlerdir. O, dilediği anda bunların hepsini yok etmeye de muktedirdir. Allah, kahrı irade buyurduğu takdirde, hiçbir mahlûk bundan ne kendisini, ne de başkalarını kurtarabilir.

Cenab-ı Hak maddeden ve cisimden münezzehtir ve mahiyeti hiçbir mahiyete benzemez. Allah, vehimlerin tasavvurundan ve zihinlerin takdirinden, yani akıl ve fikrin ihatasından münezzehtir. Zira Cenab-ı Hak, suret ve cisim olarak vasıflandırılmaz ve şekil olarak hayal edilemez.

Allah maddeden, zamandan ve mekândan münezzehtir; ezeli ve ebedi bir Zât-ı Akdestir.

"Yani, ne zâtında, ne sıfâtında, ne ef'âlinde nazîri yoktur, misli olmaz, şebîhi yoktur, şerîki olmaz. Evet, bütün kâinatı, bütün şuûnâtıyla ve keyfiyâtıyla kabza-i rubûbiyetinde tutup bir hane ve bir saray hükmünde, kemâl-i intizamla tedbîr ve idare ve terbiye eden bir Zât-ı Akdese, misil ve mesîl ve şerîk ve şebîh olmaz, muhâldir."[8](#)

Evet, Hâlık'ın mahiyeti başka, mahlukatın mahiyeti başkadır. Hiçbir eserin, ustasına benzemediği bilinen bir gerçektir. Meselâ, bir saat ne zâtı, ne mahiyeti, ne sıfat ve fiilleri itibariyle ustasına benzemez. Bunların her ikisi de mahlûk cinsinden oldukları halde, aralarında bu kadar büyük bir mahiyet farklılığı vardır. O halde, bütün varlıkların Hâlık'ı olan Cenâb-ı Hakk'ın kudsî mahiyeti, O'nun yarattığı hiç bir mahlukun mahiyetine elbette benzemeyecektir.

Allah-ü Teâlâ Hazretleri, yerin ve göğün hem Hâlık'ı, hem Ma'bûd'u, hem Hafız'i, hem idarecisidir. Kudreti gayr-i mahdud, ilmi gayr-i mütenahî, sıfatları muhittir. Allah-u Teala, hayat sıfatıyla Hayy, ilim sıfatıyla Âlim, irade sıfatıyla Mürid, kudret sıfatıyla Kâdir, kelam sıfatıyla Müttekellim, emriyle Âmir, nehyi ile Nâhi, hüküm ve icraatında Âdil, in'amında Muhsin, gücü yettiği halde ceza vermeyen ve erteleyen olmasıyla Halîmdir.

Allah, kalpleri dilediği gibi evirip çevirendir. istediğini izzetle şereflendirir ve dilediğini de zilletle rezil eder. Bütün enbiya ve evliyanın kalplerini hikmet ve marifetle doldurur. Bütün müminler bu ilim ve irfan pınarından kana kana içtikleri halde asla doymazlar ve bıkmazlar.

Cenabı Hakk'ı bu şekilde tanıyan bir bir mümin her şeyin üstünde Cenab-ı Hakk'ın sikkisini görür ve her şeyin cephesinde bulunan mührünü, damgasını okur. Ve bu sayede, dalalet ve evhamın taarruzundan kurtulur ve kâmil imanı elde eder. Zaten insanın yaratılış gayesi, en mühim vazifesi ve kemali marifetullah, marifetin kemali ise Cenab-ı Hakk'ı tanımada kamalat kesb etmek, vahdaniyet-i ilahiyeye sıdk ve sadakatle bağlanmaktır.

Evet, kalbinde basiret nuru parlayan ve Hz. Peygamber'i (s.a.v) kendine rehber eden kâmil bir mümin bu kainattaki bedi ve garip eserleri ibretle ve hayretle okur ve her yerde Cenab-ı Hakk'ın vahdaniyet ve ehadiyetini görür. Bu ise akıl ve vahyin rehberliğinde mümkün olur.

Akıl, bir nur-u ilâhi ise de kendisini ve kâinattaki harika eserleri tefekkür etmeyen, onların yaratıcısının sonsuz kudretini düşünmeyen bu ulvi cevher, manası olmayan bir lafızdan ibaret kalır. Yaratılış gayesini unutan ve tefekkür etmeyen kimselerin durumu bir ayette mealen şöyle ifade edilir:

"Onlar sağır, dilsiz ve kördürler. Zira akl etmezler."9

Bediüzzaman Hazretleri de şöyle buyurur:

"Nur-u akıl, kalbden gelir... Basîretsiz basar da para etmez..."

Kalbsiz akıl olamaz.” [10](#)

Kâinatta olan mahlukat envaı, hesaba gelmeyecek kadar çoktur. Bütün bu mahluklar, Zat-ı Zülcelalin sonsuz kudretini ve nihayetsiz fiillerini gösteren birer ayinedirler. Bu bakımdan, insan bütün hislerinin ve duygularının seyyidi olan aklını, en tatlı meşgale olan tefekkürde istimal edip, Allah'ın kudret eserlerini okumalıdır. Zira akıl, O'nu anladığı nispette kıymetlidir. O'nu anlamayan akılda hayır yoktur.

İlim ile akıl, ruh ve ceset gibidir. Akıl, iman, marifet, ilim ve fazilet gibi ali meziyetlerle bezenmezse faydadan ziyade zarar verir. İlmin kaynağı ve esası akıldır. Akla nispetle ilim, ağaca nispetle meyve, güneşe nispetle nûr, göze nispetle ziya gibidir. Bazı tefsirlerde, kâmil iman, akl-ı kâmile bina edilmiştir. Akıl, ancak ilim ve irfan ile tekâmül ederse kemale erer. Zira, ilimsiz akıl, her zaman sırat-ı müstakimde yürüyemez, ufku her şeyi kuşatamaz. İlimsiz bir akıl, çoğu zaman hayırdan ziyade şerre alet olur. Çünkü akıl da bir mahlûktur, mahduttur ve sınırlıdır. Göz her şeyi göremediği gibi akıl da her şeyi anlayamaz. İdraki sınırlı olan bir akıl, Cenab-ı Hakk'ın sonsuz kudretini, ilmini, büyüklüğünü ve iradesini hakkıyla kavrayamaz ve lâyıkiyle bilemez. Zira şu nihayeti olmayan uçsuz bucaksız kainat, O'nun azamet ve ilmi yanında bir zerre kadardır. Bu bakımdan, O'nun Zat-ı Kibriyası beşerin idrakine sığmaz. Bediüzzaman Hazretlerinin ifade ettiği gibi;

“Hakikat-ı mutlaka, mukayyed enzar ile ihata edilmez.” [11](#)

İnsan, ruhunun hatta en basit bir bitki hayatının dahi tam mâhiyetini tam olarak bilememektedir. Eşyanın mâhiyetini de ancak Allah (c.c) bilir. Çünkü, mevcudatın ustası ve yaratıcısı O'dur. Üstad Bediüzzaman Hazretleri,

“Akıl, ubûdiyyet vazifesini ifâ içindir, esrar-ı Rubûbiyet'i idrâk için değildir.”

ifadesiyle, insanın Rubûbiyyet'in sırlarını çözmek için vazifeli olmadığını ve ona gücü yetmeyeceğini ortaya koymuştur.

İlim Allah'ın bir sıfatıdır ve sonsuzdur. İlimler de kesbi ve vehbi olarak iki kısma ayrılır. Belli bir süre tahsil, tecrübe ve karşılıklı bilgi alışverişi neticesinde elde edilen ilme kesbi ilim. Herhangi bir vasıta olmaksızın Allah'ın ilham ettiği ilme de vehbi ilim denir.

Elbette ki aklın dereceleri vardır. Sıradan bir insanın akli ile, Peygamber Efendimizin (s.a.v) ve diğere peygamberlerin akli ve zeka seviyesi bir değıildir. Peygamber Efendimiz (s.a.v)

"Allah'ın ilk yarattığı, benim nûrumdur."

buyurarak, bütün mahlukatın kendi nurundan yaratıldığını ifade etmiştir.

Marifetin yolu, vahiy ve felsefe olmak üzere ikidir. Vahiy, enbiyaların ve onların yolundan giden müçtehid, mürşit ve müceddidlerin yoludur. Vahiy, ruhu tatmin ve kalb-i beşeri her türlü buhran ve ıstıraplardan kurtaran bir nur-u ilahidir. Felsefe ise akli esas alan hükemanın yoludur.

Marifetin birinci yolu, akli ve vahiy beraber götürdüğünden hatadan beridir. Felsefeciler sadece akli ile hareket ettiğinden dolayı çoğu zaman bataklık ve dalalete sürüklenmişlerdir. Vahiy, Peygamberlerin yoludur. Bu yol, yalnız akla veya yalnız hislere hitap etmez. Bilakis, akli, kalp ve diğere bütün latifelere hitap eder ve onları tatmin eder. Akli okşadığı gibi, kalbi ve diğere hisleri de okşar. Kalbin tatmin edilmesi akli idrakinden daha önemlidir. İnsan, yalnız akli ile sadece hadisatı bilir, ancak onun mahiyetine vakıf olamaz. İnsan, nefsinin mahiyetini dahi bilemiyor. Maddî bir kuvvet olmayıp, mücerret ve ruhanî bir cevher, aziz bir sıfat ve ulvi bir hakikat olan akli mahiyetini anlamada beşer acziyet ve hayretini itiraf etmiştir. Evet ona karşı hayret bile azim bir marifettir.

Evet, gelen her peygamber aynı davayı anlatmış ve aynı hakikati ders vermiş ve hepsi aynı çizgide ittifak etmişlerdir. Her gelen peygamber, bir önceki peygamberi kabul ve tasdik edip, daha sonra gelecek peygamberi de tebşir etmiştir.

İnsan, şu dünyada, şiddetli ve dehşetli dalgalara maruz kalan bir sefine gibidir. Onu o müthiş dalgalardan tehlikesinden kurtarıp, sahil-i selamete çıkaracak kaptan akıldır; ona istikamet veren ise semavi kitaplar, peygamberler, mürşit ve müceddidlerdir. Akli, her şeye kâfi gelmediğinden dolayıdır ki, insanları irşat için, kitaplar, peygamberler ve mürşitler gönderilmiştir. İnsan, akli sayesinde dini ve dünyevi bir çok vazifeler ile mükellef kılınmış, bu vazifelerin güzel bir şekilde yerine getirilmesi için de kitaplar ve peygamberler gönderilmiştir. Çünkü idraki hudutlu ve malumatı mahdut olan bir akli fizik ötesindeki bir çok gizli hakikati kavrayamaz, ezeliyet ve ebediyeti ihata edemez, dinin birçok gerçeklerini bilemez. Bu gibi mühim hakikatler, hak ve gerçekler ancak vahyin ziyası, peygamberlerin bildirmesi ve mürşitlerin talimi ile bilinir ve anlaşılır.

İnsan, aklına zıt görünen bazı nakilleri tevil ederek hakikate ulaşabilir. Bediüzzaman Hazretleri bu hakikati şöyle ifade eder:

“Akıl ve nakil teâruz ettikleri vakitte, akıl asıl itibar ve nakil te’vil olunur. Fakat o akıl, akıl olsa gerektir.” [12](#)

Mesela; Bir ayet-i kerimede

“Allah’ın eli onların ellerinin üstündedir.”[13](#)

buyrulmaktadır. Cenab-ı Hak, cisimden münezzehe olduğundan O’na el isnat edildiğinde akıl ile nakil arasında muhalefet görünür. Bu durumda akıl esas alınarak nakil tevil edilir. Bu kaideye binaen tefsir alimleri ayette geçen “el” kelimesini “Allah’ın kudretinin ve gücünün her şeye yettiği” şeklinde tevil etmişlerdir.

Bediüzzaman Hazretlerinin **“Fakat o akıl, akıl olsa gerektir.”** ifadesi çok dikkat çekicidir. Demek ki her akıl bunu yapamaz. Tirmizî'nin "Nevâdir"inde rivâyet edildiği gibi Cenab-ı her insanın aklını farklı yaratmıştır. Kur’an’ının nuru ve feyzi ile nurlanmış, Hz. Peygamberin sünneti ile ziyalanmış, ilim ve fazilet ile bezenmiş olan *Abdülkadir Geylani, Ahmed-i Rufai, Şah-ı Nakşibend, Bayezid-i Bistâmi, İmam-ı Gazali, İmamı Şarani, İmamı Şazeli, İmam-ı Rabbani, İmam- Azam, İmam Şafii ve Bediüzzaman* gibi münevver akıl sahipleri ancak bunu yapabilirler. Yoksa her insanın akli her meselede kaynak olamaz. İlâhî kitaplara, Rabbani düsturlara, Kur'an ve sünnete müracaat etmeyen akıl yanılır, yanılıdır, aldanır ve aldatır.

Evet nasıl ki, bütün çiçeklerin açması, ağaçların meyve vermesi için güneşe ihtiyaç varsa, kalp ve gönüllerin nurlanması ve akılların irşadı için de başta hidayet güneşi olan Hz. Peygamber’e (s.a.v), diğer peygamberlere ve onların vekili olan mürşit, müceddid ve evliyalara o derece ihtiyaç vardır. Dünyada her hastalığın bir tabibi olduğu gibi, içtimaî ve manevî hastalıkların tabibi de peygamberler ve alimlerdir. İnsanlara Cenab-ı Hakk’ın emir ve yasaklarını anlatmak, onları bir çok manevî hastalıklardan korumak, cehaletten kurtarıp, fikren ve ilmen terakki ettirmek için peygamberler ve mürşitler gereklidir. Eğer bu mürşitler olmasa idi, insan, Allah’ın en büyük ihsanı olan akıl nimetini nasıl ve nerede istimal edeceğini bilemez ve istikamette yürüyemezdi. Bir çok gizli hakikatler, nübüvvetin nurlu penceresinden görülür. Evet, onların sayesinde ulum ve marifet bütün cihanı ışıklandırmış ve biiznillah kıyamete kadar da ışıklandırmaya devam edecektir.

Felsefe hep ihtimaller üzerine hareket eder. Bu bakımdan felsefeciler, tarih boyunca bir noktada ittifak edememişlerdir. Onlar hep birbirlerini tekzip ve fikirlerini çürütmekle meşgul olmuşlardır. Çünkü onların membaı sadece akıl ve fikri beşerdir. Herkes kendi akli ile hareket etmiş, kendi ilmini kafi görmüştür. Sadece akıl ile hareket etmek, hadiselerin iç yüzünü, necat yolunu, alem-i ahirette olacak

vukuatları bilemez ve bilemedi de. Demek ki, akıl tek başına hakiki mürşit olamaz, neyin helal neyin haram olduğunu bilemez ve sırat-ı müstakimde yürüyemez. İnsanın istikamette yürümesi, dünya ve ahiret saadetine kavuşması için peygamberlere, kitaplara ve mürşitlere ihtiyaç vardır. Kur'an ve diğer semavi kitaplar, alem-i ahirette olacak bütün hadiseleri bir harita gibi insan aklının önüne koymuştur. Vahy-i ilahide akıl ve mantığın kabul edemeyeceği veya iptal edeceği hiçbir hakikat yoktur. Zira, "her ne ki meşrudur, o makuldür."

Bediüzzaman Hazretlerinin Kur'an ve felsefenin yolundan gidenlerin mukayesesi ile ilgili şu harika tespitlerine dikkatinizi çekmek istiyorum:

Felsefenin talebesi, "Her menfaatli şeyi kendine Rab' tanır. Hem o dinsiz şakird, mütemerrid ve muanniddir. Fakat bir lezzet için nihayet zilleti kabul eden miskin bir mütemerriddir."

"Amma hikmet-i Kur'anın hâlis tilmizi ise; bir abd'dir. Fakat a'zam-ı mahlukata da ibadete tenezzül etmez. Hem cennet gibi a'zam-ı menfaat olan bir şeyi, gaye-i ibadet kabul etmez bir abd-i azizdir. Hem hakikî tilmizi mütevazidir; selim, halimdir. Fakat Fâtırının gayrına, daire-i izni haricinde ihtiyarıyla tezellüle tenezzül etmez. Hem fakir ve zaîftir, fakr ve za'fını bilir. Fakat onun Mâlik-i Kerim'i, ona iddihar ettiği uhrevî servet ile müstağnidir ve Seyyidinin nihayetsiz kudretine istinad ettiği için kavîdir. Hem yalnız livechillah, rıza-i İlahî için, fazilet için amel eder, çalışır... İşte iki hikmetin verdiği terbiye, iki tilmizin müvazenesiyle anlaşılır."

*"Amma hikmet-i felsefe ise, hayat-ı içtimaiyede nokta-i istinadı, '**kuvvet**' kabul eder. Hedefi, '**menfaat**' bilir. Düstur-u hayatı, '**cidal**' tanır."*

*"Amma hikmet-i Kur'aniye ise, nokta-i istinadı, kuvvete bedel '**hakk**'ı kabul eder. Gayede menfaate bedel, '**fazilet ve rıza-yı İlahî**'yi kabul eder. Hayatta düstur-u cidal yerine, '**düstur-u teavün**'ü esas tutar. Hakkın şe'ni, ittifaktır. Faziletin şe'ni, tesanüddür. Düstur-u teavünün şe'ni, birbirinin imdadına yetişmektir. Dinin şe'ni, uhuvvettir, incizabdır. Nefsi gemlemekle bağlamak, ruhu kemalâta kamçulamakla serbest bırakmanın şe'ni, saadet-i dareyndir."*

Akıl; insanı diğer hayvanlardan ayıran manevi bir nur ve kuvvettir. Eğer bu mürşid-i rabbani olmasa idi, insanın diğer mahlukata karşı bir meziyet ve üstünlüğü olamazdı. İnsanın üstünlüğü şekil ve suretinde değil, akıl, kalp ve maneviyatındadır. Onun şeref ve değeri bu sahadaki terakkisi iledir.

İlim ve tefekkürle ulvileşen bir insanın kalbinde nur, azminde kuvvet, vicdanında feyiz, hareketlerinde ahenk, lisanında halavet, tavrında izzet ve seciyesinde güzellik

tahakkuk eder. Bu yönü ile insan, melekleri bile gıpta ettirecek bir makama ulaşmış ve ind-i İlahide meleklerle tercih edilmiş ve hürmet manasında insanın mescudu olmuştur.

Evet, akıl; *“öyle tılsımlı bir anahtardır ki, şu kâinatta olan nihayetsiz rahmet hazinelerini ve hikmet definelerini açar. Ve bununla sahibini, saadet-i ebediyeye müheyya eden bir mürşid-i Rabbanî derecesine çıkar.”* [14](#)

İlim ve fen sahasındaki gözler kamaştırır harikulade inkişaf ve terakkiler akıl sayesinde olmuştur. Kim bilir beşer, kıyamete kadar daha nice keşifler, acip ve garip icatlar meydana getirecektir.

Nev-i beşeri maddi ve manevi kamalata isal eden aklıdır. Her şeyin bir hakikati olduğu gibi, insanlığın hakikati de marifet ve feyizden ibarettir. Bu meziyetler kimde varsa, gerçek insan odur. İnsan fani olduğundan mevte mahkumdur; ölür ve fena bulur. Ancak, akıl sayesinde insanlığa yaptığı hizmetler bakidir. Böyle bir insan hakikatte ölmüş sayılmaz.

Evet, marifet, ilim ve irfan aklın ve fikrin mahsulü ve meşalesi, dimağın da gıdasıdır. Marifet her şeyden daha zevkli ve daha lezzetlidir. Marifet akılları tenevvür eder, gönüllerde irfan çiçekleri açtırır. Bunun içinde hayatın her anını ilim, irfan ve marifete hasretmek lazımdır. Dünyada birbirini takip eden bitmez tükenmez meşakkatleri, sıkıntıları aşmak, bela ve musibetlere sabırla mukavemet etmek için kuvvetli bir imana, ilim ve marifete, çelik gibi bir metanete sahip olmak icap eder.

Şunu da önemle ifade edelim ki, aklın en mühim ve asli vazifesi tefekkürdür. Kuran-ı Kerim’de tefekkürle ilgili beş yüze yakın ayet vardır. Cenab-ı Hak:

“...Şüphesiz hep bunlarda akıllı olan bir ümmet için elbet Allah'ın birliğine delâlet eden ayetler vardır.” [15](#)

gibi ayetlerle insanın kendi mahiyetini ve kainatta tecelli eden esma-i ilahiyeyi tefekkür edip ibret almasını ve Allah'ın nimetlerini tezekkür ile fikrini Hakk'a tevcih etmesini emreder. Zira hayatta en temel esas iman, amel ve tefekkürdür. İnsan tefekkür sayesinde ülfet ve taklitten kurtulup tahkike varabilir. Bu da ancak akılla mümkündür.

Tefekkür gibi kıymetli, faydalı ve bereketli bir nimet ve bir ibadet yoktur. Zira tefekkür, kalbin ziyası ve aklın nurudur. Peygamber Efendimiz (s.a.v) tefekkürün ehemmiyetini şöyle ifade etmektedir:

"Bir saat tefekkür bazen bir sene, bazen altı sene, bazen de yetmiş sene nafil ibadetten hayırlıdır."

Evet, bir mütefekkir için öyle bir an olur ki, o bir an içinde nihayetsiz bir hayat bulur. Demek ki, bu hal insanın kabiliyet ve tefekkürüne göre değişir. Her fabrikanın üretimi onun kapasitesine göredir. Bazısı bir günde bin, bazısı yüz ton üretim yaparken, bir diğeri de ancak on ton üretebilmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.v) Hz. Ali'ye (r.a.) şöyle tavsiyede bulunmuşlardır.

"Herkes Allah'a ibadetle yaklaşırken, sen akıllınla yani tefekkürle yaklaş."

Tefekkür iki kısımdır. Biri enfüsi diğeri ise afakidir. İnsanın kendi acizliğini, ruh ve bedenine konulan harika cihazatları tefekkür etmesi enfusî tefekkür, kendisini kuşatan şu muhteşem âlemi okuyup düşünmesi ise afakî tefekkürdür. İşte insan gerek enfüsi gerekse afaki tefekkürle Cenab-ı Hakk'ın azameti, sonsuz kudretini, esmâ ve sıfatlarının tecellilerini müşahede eder. İnsan *"nefsinde, batınında, hususi ahvalinde tefekkür ettiği zaman derinden derine tafsilat ile tedkikat yapmalıdır."* **"Nefsini bilen Rabbini bilir."** hakikati de bunu ifade etmektedir.

Evet nefsini bilmekten maksat, insanın yaratılış gayesini ve mahiyetini bilmesidir.

"Allah'a giden yollar nihayetsizdir. Zira zerreden yıldızlara, kamerden güneşlere kadar her şey O'nun mevcudiyetine delildir."

"Her zerre bir Cebrail'dir, gözsüzlere pinhan imiş."

diyen ne güzel demiş.

Bu mevcudat içinde Allah'ın varlık ve birliğine en büyük delil, en kısa ve yakın yol insanın kendisidir. Zira güzel isimlerin ve kudsi sıfatların en geniş ve en berrak aynası insandır. Bu bakımdan mahlukatın en mükemmeli insandır. Onun hilkatindeki garabeti ve mahiyetindeki ulvîyeti idrak etmekte akıl aciz kalıp, hayrete düşmektedir. İnsan kendi nefsine ve mahiyetine dikkatle bakar ve tefekkür ederse,

yüzlerce, belki binlerce harikulade esrarı görür ve Allah'ın en büyük eseri olduğunu idrak eder. İnsan, vücudundaki her bir azanın binler hikmetini düşünüp tefekkür ederek kendini ve Rabbini bilir. Kâinattaki her mahlukun, insanın istifadesine göre yaratılmasını ibretle ve hayretle tefekkür eder. Bu ise, kişinin kendini bilmesinin başka bir vechesidir.

Evet, insan şu "*kâinat kitabının bir nüsha-i camiasıdır.*" Ondaki her sahife, her cümle ve kelime nihayetsiz manalar ihtiva eder. Basiret sahibi her insan, bu sahifelerde tecelli eden binler âyeti ve ilâhi hikmetleri görür, okur ve onu yazan Halık'ının mevcudiyetini bilir; O'nun azamet ve kudretini tasdik eder.

Nitekim Hz. Ali (r.a.) şöyle buyurur: "İnsan maddeten küçük bir mahluk olmakla beraber onda (manen) bütün âlem gizlidir."

İnsanın bedeni maddeten küçük bir cüz ve cüz'î gibi görünse de ruh ve kalbinin ihtiva ettiği manevî latifeler ve duygular itibariyle kainattan büyüktür. Zira kainatta olan her şeyin numunesi insanda mevcut olduğu halde, insanda olan akıl ve duygular kainatta yoktur.

Bediüzzaman Hazretleri de bu hakikati şöyle ifade eder:

"... şu insan, âdeta kâinatın bir misal-i musağğarı, şecere-i hilkatın bir semeresi ve şu âlemin bir çekirdeği gibi ki, enva'-ı âlemin ekser numunelerini câmi'dir. Güya o zîhayat bütün kâinattan gayet hassas mizanlarla süzölmüş bir katredir."[16](#)

İnsan, kainatın, cennet ve cehennemın yaratılış sebebi, en son ve en mükemmel meyvesidir. Onda bütün alemlerin birer numunesi vardır. İnsan kainatın "misal-i musağğarı" yani küçültölmüş bir halidir. Koca bir ağacı bir çekirdeğe yerleştiren Cenab-ı Hak, insanda da kâinatın numunesi olan nice âlemler yerleştirmiştir. Bu hakikati Bediüzzaman Hazretleri şöyle ifade etmektedir:

"Evet, nasılki, insanın anasırları, kainatın unsurlarından; ve kemikleri taş ve kayalarından; ve saçları nebat ve eşcarından; ve bedeninde cereyan eden kan ve gözünden, kulağından, burnundan ve ağızından akan ayrı ayrı suları, arzın çeşmelerinden ve madeni sularından haber veriyorlar, delalet edip onlara işaret diyorlar. Aynen öyle de, insanın ruhu âlem-i ervahtan ve hafızaları levh-i mahfuzdan ve kuvve-i hayalileleri âlem-i misalden... ve hakeza her bir cihazı bir âlemden haber veriyorlar."[17](#)

"İşte insan, Cenab-ı Hakk'ın böyle antika bir san'atıdır ve en nazik ve nazenin bir mu'cize-i kudretidir ki; insanı, bütün esmasının cilvesine mazhar ve nakışlarına medar ve kâinata bir misal-i musağğar suretinde

yaratmıştır.”[18](#)

Kâinatın yaratılmasından asıl maksat insan olduğundan Cenab-ı Hak kainatta olan her şeyi insanın istifadesine göre terbiye ve tanzim etmiştir. Mesela, havayı insanın ciğerlerine, güneşi gözüne, bütün gıdaları midesine, tatları diline ve kokuları burnuna göre terbiye etmiştir. Tâ ki, insan bunlardan istifade edebilsin ve kendisine verilen bu duygu ve hisler ile Cenab-ı Hakk’ın varlığını ve birliğini, kudret ve azametini tefekkür ve nimetlerin şükrünü ifa etsin.

Evet, kainattaki, yıldızlar, dağlar, bağlar, çiçekler, hayvanlar, ay ve güneş gibi nakışların yaratılış sebebi insandır. Her mahlûk Cenab-ı Hakk’ın isimlerine birer ayna ve nakış olmakla beraber, en cami ve en geniş ayna ve nakış insandır.

“Nasıl ki, esmada bir ism-i a’zam var, öyle de o esmanın nukuşunda dahi bir nakş-ı a’zam var ki, o da insandır.”[19](#)

İnsanın menşei olan o bir damla su içinde ne et, ne kemik, ne göz, ne kulak, ne can, ne de akıl... hasılı zahirî ve batınî hiçbir aza ve duygu , vücudundan hiçbir eser yok iken, nasıl oldu da bir katre sudan halden hale, tavırdan tavra değişip tekamül ederek insan şeklini aldı? Nasıl gören ve işiten bir varlık haline geldi? İnsan, kendisine nasıl muntazam bir vücut verildiğini, her şeyi tefekkür eden bir akla, dünyayı temaşa eden bir göze, sesleri işiten kulağa nasıl malik olduğunu düşünüp, bunların Allah’ın inayeti, ihsanı ve keremi olduğunu idrak ederse hem nefsinin hem de Rabbinin bilir.

Bu hakikati Bediüzzaman Hazretleri şöyle ifade etmiştir:

“Beni dahi menşeim olan bir katre sudan yaratan yaratmış, mu’cizane yapmış, kulağımı açıp gözümü takmış, kafama öyle bir dimağ, sineme öyle bir kalb, ağızıma öyle bir dil koymuş ki, o dimağ ve kalb ve dilde rahmetin umum hazinelerinde iddihar edilen bütün rahmanî hediyeleri, atıyyeleri tartacak, bilecek yüzer mizancıları, ölçücükleri ve esma-i hüsnanın nihayetsiz cilvelerinin definelerini açacak, anlayacak binler âletleri yaratmış, yapmış, yazmış; kokuların, tatların, renklerin adedince tarifeleri o âletlere yardımcı vermiş.”[20](#)

Kendisinin bir damla sudan yaratıldığını ve ona verilen zahirî ve batınî duyguların

menfaatlerini düşünen akıl sahibi bir insanın, Rabbine karşı marifet ve muhabbeti her an ziyadeleşir ve kendi aciz kudretine medet veren sonsuz bir merhamet ve inayet sahibi bir kudret-i kâmilinin mevcut olduğunu idrak eder. Evet, bu mahiyetteki bir insan, nefisini derinden derine tefekkür etmekle Halık'ına tahkiki bir surette iman eder. Böyle sağlam bir iman ise, ancak tefekkürle mümkündür. Zaten Cenab-ı Hakk'ın insana akıl ihsan etmesinin en büyük hikmeti de budur

Kendini bilemeyen, kâinattaki nizam ve ahenkteki manayı kavrayamaz. Bu ise tam anlamıyla cehl-i mürekkep, yani katmerli bir cehalettir

İnsanın kendini bilmesinin başka bir ciheti de; kendisinin bu dünyada bir memur ve misafir olduğunu, ebedi bir saadeti kazanmak ve kaybetmek imtihanına tabi tutulduğunu, mahiyetinde nihayetsiz acz, fakr ve naksın bulunduğunu, cisminin taştan ve demirden olmayıp, her an yıkılmaya mahkum et ve kemikten yaratıldığını idrak etmesi ve bu şuur ile Rabbine karşı kulluk vazifesinde hassasiyet göstermesidir.

İnsan, kendi nefisini derinden derine tefekkür ettikten sonra, kâinattaki harika ve acip eserleri düşünmeye başlar. Ruha ve kalbe büyük bir inşirah veren, güneş kadar parlak, seher kadar berrak ve bereketli, hakikat kadar sevimli olan bahar mevsimine dikkat eden mütefekkir bir insanın fikri, gönlü, vicdanı bir inşirah-ı nurani içine gark olur.

Ulviyet ile meşbu olan bahar zamanını tefekkür eden bir insan, bir köşesinde insanın yüzüne tebessüm eden pembe pembe gülleri, diğer bir köşesinde deste deste sümbülleri, bir başka köşesinde renk renk çiçekleri ve yeşilbaşı sunaları temaşa edip hayran olur. Sani-i Hakikininki sanki dünyayı ahirete bir numune yaptığını, Uluhiyetinin ulviyetini ispat için bahar mevsimini cennete teşbih edercesine tezyin ettiğini müşahede eder.

Bir yandan şahikası semaya yükselmiş olan ulu dağların, öte yandan güzel sahraların, letafetli bağların, ziynetli ovaların, hayret verici deryaların, çeşitli meyve ağaçlarının lisan-ı halleriyle Cenab-ı Hakk'ın varlığını ve birliğini ilan ettiğini anlar. Bir bağa girip yeşil çimenleri, renkli çiçekleri, meyveli ağaçları ve garip manzaraları vukufiyetle temaşa etmek, hayat kadar ali bir nimettir.

Evet, insan bazen gökyüzüne nazar ettikçe, ondaki hüşyar yıldızları, alemi ziyasıyla tenvir eden güneşi, meftun ve mütehayyir olarak seyrederek. Bu kubbe-i semada had ve hesaba gelmeyen kandilleri yandıran, o yüce dağları yükselten, zemini meyvedar ağaçlar ile mütenevvi çiçekler ile tezyin ve tanzim eden, arzı ihya edip, her tarafına feyiz, bereket ve hayat bahşeden, nehirlere coşturup cereyan ettiren Zat-ı Zülcelal ve Zülkmalin bu harika işlerini düşünür, imanını terakki ve tekamül ettirerek tahkiki bir surette inkılap eder, taklitten tahkike çıkarır. İnsan semavattaki haşmete, zemindeki letafete baktıkça ihtiyarsız olarak **“Allahü Ekber”** diyerek Halık'ına secde eder.

Evet Nesimi'nin dediđi gibi;

"Gâh çıkarım gökyüzüne seyreylerim âlemi, gâh inerim yeryüzüne seyreyler âlem beni."

İnsan tefekkür ile nihayetsiz aczini ve sonsuz kusurunu idrak eder. Tefekkür, insana Allah'ın azametine karşı küçülmesini, izzetine karşı zilletini, gınasına karşı ihtiyacını hissettirir.

Bu hakikatleri tefekkür eden bir insanın fikri yıldızlar kadar âli, vicdanı seher vakti gibi feyzyâb olur. Tefekkür insanın kalbine taravet, fikrine letafet ve ruhuna yükseklik verir. Zira tefekkür, her türlü ebedi letafetin ve vicdanın mirat-ı hakikisi ve neşesidir. İnsan harika ve tatlı manzaraları müşahede edip tefekkürde derinleştikçe nazarı, hayali, kalbi ve ruhu nurlara gark olur; imanı inkişaf eder.

İnsan göremediği birçok hakikati, akılı ile keşfetmiş ve hâlâ da etmektedir. İnsan, okyanusların derinliklerinden fezanın enginlerine kadar olan varlık sahifesini ve mevcudat satırlarını fikir ve akıl sayesinde mütalâa edebilir.

"Bazen de, âlemi bir karpuz gibi eline alır ve kâinatı misafireten getirir, akıl odasında misafir eder." [21](#)

İnsan eserden müessire akıl ve basiret nuruyla intikal eder. Semadaki acîb yıldızları, dağlardaki müzeyyen çiçekleri, denizlerdeki çeşit çeşit balıkları ve son derecede intizam ve ihtişam içinde olan bu muhteşem kâinatı ibretle mütalaa ederek; ilim, irade ve kudret sahibi bir yaratıcının olduğunu yakinen anlar. Eğer,

"Basar masnuatı görüp de; basiret Sâniî görmezse çok garib ve pek çirkin düşer." [22](#)

hakikatini anlar. Bir köyün muhtarsız, bir iğnenin ustasız ve bir harfin kâtipsiz olmayacağını bilen bir insan, eserden müessirini görür ki; buna *bürhan-ı innî* denilir. Evet *"Bir iğne ustasız olmaz"* hakikati, kâinatta yaratılan her mevcudun bir ustaya muhtaç olduğunu, usta olmadan eser olamayacağını idrake çakar, fikre yerleştirir.

Akıl için müessirden esere intikal yolu da vardır. Bir mimarda bulunan mimarlık sanatı onu bir eser yapmaya sevk edecektir. O sanat, o eserin vücut bulacağına bir

delildir. İşte bu delile de *bürhan-ı limmî* denilir. Cenab-ı Hakkın Rezzak olması rızkın yaratılmasına, keza Muhyî olması hayatı vermesine, Hâlık olması da mahlûkatı yaratmasına bir “bürhan-ı limmî” dir.

Aklın üç mertebesi vardır.

“...Aklın tefrit mertebesi gabavettir ki, hiç bir şeyden haberi olmaz. İfrat mertebesi cerbezendir ki; hakkı bâtil, bâtili hak suretinde gösterecek kadar aldatıcı bir zekâyâ mâlik olur. Vasat mertebesi ise hikmettir ki; hakkı hak bilir imtisal eder, bâtili bâtil bilir içtinab eder.”[23](#)

Vahye istinat eden aklın bir vazifesi de insanı nefs-i emarenin şerrinden ve her türlü ahlak-ı seyyieden muhafaza etmesidir. Aklını istikamet ve hikmete muvafık kullanan bir kimse, başkasının malına, canına ve namusuna tecavüz etmediği gibi, onları muhafazaya çalışır. Hukukullahı ve hukuk-u ibada riayet eder.

İnsanların en kâmilisi, nefsini sırat-ı müstakimde olan bir aklın hükmü altına alanıdır. Bunu yapmak en büyük bir cihattır. Eğer aklın hakimiyeti nefs-i emarenin elinde olursa, insan ona karşı koyamaz ve uçuruma doğru yuvarlanır.

Akıllı insan, gayr-i meşru lezzetlerin peşine düşmez, akıbetini düşünerek ona göre hareket eder. Akıllı kimse; dünyaya niçin geldiğini, vazifesinin ne olduğunu bilen, bugünden yarınını, yazdan kışını, ölmeden evvel ahiretini düşünüp ona göre hazırlık yapan ve Allah’tan hakkıyla korkandır. Nitekim bir ayette mealen şöyle buyrulur:

“Ey inananlar, Allah'tan korkun ve kişi, yarın için ne (yapıp) gönderdiğine baksın. Allah'tan korkun; çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.”[24](#)

Peygamber Efendimiz (s.a.v) de şöyle buyurmuştur:

“Akıllı insan, nefsini kontrol altına alıp ölümünden sonraki ebedi hayat için hazırlanan kimsedir.” [25](#)

Akl-ı selîm sahibi olan kişi aklını Allah’ın emir ve yasakları doğrultusunda kullanır. İnsanı, diğer varlıklardan ayıran, ona üstünlük kazandıran, onu bir takım emir ve yasaklarla sorumlu tutan aklıdır. Aklî dengesini kaybetmiş olanlara böyle bir sorumluluk yüklenmemiştir. Aklını marifet, ilim, tefekkür ve ubudiyette kullanmayan kişi de gerçek manada akıllı sayılmaz. Bir ayette mealen şöyle buyrulur:

“Ve derler ki: Eğer duyup akıl etseydik biz de cehennemlikler

arasında olmazdık.”[26](#)

Dipnotlar:

- [1](#) Râgıp el-İsfahânî, Müfredât, 342.
- [2](#) Nursî, B. S., Sözlere, Onuncu Söz.
- [4](#) Nursî B. S., Sözlere, On Birinci Söz.
- [5](#) Nursi, B.S., Sözlere, Otuz Birinci Söz.
- [6](#) Necm Suresi, 53/17-18.
- [7](#) Nursî, B.S., Mektubat, Yirmi Dördüncü Mektup.
- [8](#) Lem'alar.
- [9](#) Bakara Suresi, 2/171.
- [10](#) Sözlere, Lemeât.
- [11](#) Sözlere, s. 439.
- [12](#) Nursî, B. S., Muhâkemat.
- [13](#) Fetih Suresi, 48/10.
- [14](#) Nursî, B. S., Sözlere.
- [15](#) Bakara Suresi, 2/164.
- [16](#) Nursî B.S., Sözlere, Yirmi İkinci Söz, İkinci Makam.
- [17](#) Lem'alar, s. 355.
- [18](#) Nursî B.S., Sözlere, Yirmi Üçüncü Söz.
- [19](#) Sözlere, s. 687.
- [20](#) Nursî, B. S., Şualar, Dördüncü Şua.
- [21](#) Nursî, B.S., Mesnevi-i Nuriye.
- [22](#) Nursî, B. S., Mesnevi-i Nuriye.
- [23](#) Nursî, B.S., İşarat-ül İ'caz.
- [24](#) Haşir Suresi, 59/18.
- [25](#) İbn Mace, Zühd, 31.
- [26](#) Mülk Suresi, 67/10.